

УДК 1(123)

С 12

Олександр САВЕНКО

СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНА ДИНАМІКА СВОБОДИ ОСОБИ

Статтю присвячено проблемі свободи особи. Ця проблема в соціальній філософії упродовж кількох століть безпосередньо поєднується із проблемою відчуження, яка також є предметом аналізу в цій статті. Розглядається структура свободи як можливості творчості; взаємозв'язок свободи і відчуження. Особливу увагу приділено аналізу соціально-історичної динаміки свободи і відчуження з позицій цивілізаційного підходу до дослідження реального історичного процесу.

***Ключові слова:** свобода, відчуження, динаміка, особа, соціум.*

Актуальність теми дослідження. Проблема свободи поставлена на порядок денний власне ходом історичного процесу. Головним підсумком минулого тисячоліття можна вважати виникнення, становлення та тріумф (звісно, на даному етапі) техногенної цивілізації, яка протистоїть різним модифікаціям традиційного суспільства. Базисною орієнтацією техногенного типу соціуму є свобода. Саме вона зумовила беззастережні досягнення цієї цивілізації, зворотним боком яких однак стали важковирішувані глобальні проблеми, що виникли саме у ХХ сторіччі. Сучасна цивілізація зіткнулася з необхідністю глибокої трансформації, у ситуації цивілізаційного вибору опинилися і суспільства радянського типу, включаючи країни СНД. У зв'язку з цим, актуалізуються аналіз закономірностей і перспектив соціальної еволюції, у тому числі і в такому її аспекті, як феномен

свободи. Необхідність подальшого філософського дослідження проблеми свободи зумовлена її завданнями розвитку самого філософського знання, його категоріального апарату.

Проблема свободи має велику історико-філософську базу. У ХХ сторіччі проблематика свободи та відчуження аналізується представниками марксизму, неофрейдизму, філософської антропології, екзистенціалізму та інших філософських шкіл і напрямків. У радянській філософській літературі останніх десятиріч ця проблематика успішно розглядалася в працях І.В.Бичка, В.П.Голубенко, Б.А.Грушина, І.І.Кального, Г.Д.Левіна, А.Г.Мисливченка, І.С.Нарського, А.П.Огурцова та інших. Разом з тим деякі аспекти залишилися ще не достатньо розробленими або мають дискусійний характер. Це стосується передовсім перспектив свободи. Радянські дослідники, розглядаючи соціально-історичну динаміку свободи та відчуження, традиційно виходили з догматизованої однолінійної марксистської схеми суспільно-економічних формацій. Однак останнім часом усе більше визнання отримують різні варіанти сучасного цивілізаційного підходу до аналізу реального історичного процесу, представлені, зокрема, в працях А.А.Івіна, А.С.Панаріна, Л.В.Полякова, М.Таргаковського та інших. У зв'язку із цим доцільним видається дослідження еволюції феномена свободи, що базується саме на цьому підході.

Мета цієї статті – філософський аналіз соціально-історичної динаміки свободи особи з позицій цивілізаційного підходу до дослідження історії людства. Це визначає низку завдань: з'ясувати зміст поняття “свобода особи”; розглянути структуру феномена свободи та його зв'язок із відчуженням; визначити варіант цивілізаційного підходу, який буде використано як основу дослідження соціально-історичної динаміки свободи; розглянути долю свободи особи та феномена відчуження в традиційному суспільстві і в умовах техногенної цивілізації, проаналізувати перспективи свободи та відчуження. **Об'єкт дослідження** – свобода особи як феномен соціальної еволюції. **Предмет дослідження** – соціально-історична динаміка свободи особи.

В історії філософії можна виділити дві основні традиції у тлумаченні свободи: 1) раціоналістичну, що зводить свободу до пізнання необхідності; 2) гуманістично-натуралістичну, для якої свобода полягає у розкритті природних нахилів людини. Незважаючи на відмінність тлумачень тези про свободу як "пізнану необхідність", вирішення питання про свободу мислителами, які його дотримувалися, набуває фаталістичного характеру. Для гуманістично-натуралістичної традиції характерним є розуміння свободи як можливості самореалізації суб'єкта, можливості виявлення суб'єктом своєї волі (під волею розуміємо здатність людини вибирати мету діяльності та внутрішніх зусиль, необхідних для її здійснення). Як вихідний суб'єкт свободи в цьому конкретному випадку виступає особа. Зважаючи на те, що самореалізація відбувається шляхом розкриття творчого потенціалу індивіда, творчість є засобом самореалізації особи, то в рамках гуманістично-натуралістичної традиції в трактуванні свободи можна навести таке визначення свободи особи: можливість творчості, самореалізації, розкриття творчого потенціалу особистості.

У структурі витлумаченої таким чином свободи можна виділити декілька основних взаємопов'язаних компонентів. Передовсім, це *можливість*, що її трактують як наявність умов для творчості або, як мінімум, відсутність обставин, що перешкоджають їй. Така можливість може бути як формальною (відсутність умов для творчості, проте, разом з тим, і відсутність обставин, що перешкоджають їй), так і реальною (відсутність перепон та наявність ряду необхідних умов реалізації творчого потенціалу особистості). Здатність до творчості займає центральне місце в структурі свободи особи. Творчістю можна вважати будь-яку діяльність людини, спрямовану до створення якісно нових за задумом духовних та матеріальних цінностей. Завершальним компонентом свободи особи є прагнення до самореалізації, прагнення втілити свій вибір у життя. У структурі свободи особи необхідно також виділити й емоційну складову (відчуття свободи).

Багатогранність суспільних відносин зумовлює і багатогранність проявів свободи. Аксиоматично, що свобода завжди конкретна та відносна. Абсолютна свобода особи неможлива, бо існування суспільства як цілого реалізується лише ціною більшого чи меншого обмеження свободи індивідів. Це і є головна причина соціального відчуження. Сутність соціального відчуження – зворотний негативний (що пригнічує, деформує) вплив породженого на те, що породило, творіння – на свого творця. Найважливіша складова цього феномена – обмеження свободи особи (що її трактують як можливість самореалізації суб'єкта) з боку діяльності людини та результатів цієї діяльності (у тому числі різних соціальних інституцій). Тому між ступенем соціального відчуження та ступенем свободи особи існує обернено-пропорційний зв'язок.

Методологічною основою аналізу соціально-історичної динаміки свободи і відчуження, що дозволяє розглянути особистий аспект історичного процесу, можуть виступати різні концепції історії людства. Останнім часом усе більшого визнання набувають різні варіанти цивілізаційного підходу до дослідження реального історичного процесу. Такий підхід може базуватися, зокрема, на ідеї чергування статичної й динамічної в житті соціуму. Як відомо, ще перші мислителі стародавності (від Геракліта – на Заході до Лао-цзи – на Сході) відзначили існування і взаємодію в світі двох тенденцій: мінливості всіх речей і їхньої стійкості. На взаємодію двох полярно протилежних тенденцій в людській історії звертають увагу і численні сучасні дослідники (А. Тойнбі, А. Зинов'єв, Л. Поляков, А. Івін та ін.). Так, Л. Поляков виділяє в цілісному історичному процесі тенденції "історичного розвитку" й "аісторичного перебування". На його думку, ці тенденції можна представити у вигляді двох ідеальних моделей контрастних соціумів. Правда, в реальній історичній практиці навряд чи можна знайти абсолютно адекватне втілення ідеальних моделей, але в західній цивілізації загалом домінує тенденція "історичного розвитку", а в традиційному суспільстві – тенденція "аісторичного перебування" [3, 377].

Традиційне суспільство в ході історичного процесу зазнало різних модифікацій (первинне суспільство, “азіатський спосіб виробництва”, тоталітарні суспільства радянського типу тощо), проте у своїй суті залишалося незмінним. Постійним у цьому типі соціуму залишається панування законів фундаментальних відносин соціальності (соціальних законів), описаних у творах А.Зинов’єва. Ці закони, за А.Зинов’євим, – це “визначені правила поведінки людей”, ставлення один до одного [1, 43]. “Будь, як усі, – ось основа основ суспільства, в якому соціальні закони грають першу скрипку” [1, 119]. Вони максимально обмежують свободу як можливість реалізації творчого потенціалу особистості і тим самим забезпечують стабільність соціуму. Стабільність же (поряд з рівністю) є базисною орієнтацією традиційного суспільства. Закони фундаментальних відносин соціальності можна назвати “передмораллю”, адже ще Аристотель ствердив, що мораль припускає не тільки здійснення дій, а й усвідомлення їх. Усвідомлення людьми “соціальних законів” знайшло відображення у прислів’ях, наприклад: “Куди люди, туди й я”, “Попереду людей не біжи, а від людей не відставай” тощо. Такі прислів’я уособлюють традиційну мораль, що “озвучує” передмораль (“соціальні закони”).

Треба зазначити, що “соціальні закони” і традиційна мораль виражають статичну тенденцію у житті суспільства і спираються на прагнення людей до самозбереження та спокою. Проте в соціумі закорінені й динамічна тенденція, пов’язана з потенційно притаманним кожній людині прагненням до самореалізації, творчості. Власне, наявність у людині двох протилежних начал – пасивного, інертного й активного, творчого – відзначено багатьма дослідниками (Ф.Ніцше, З.Фройдом, В.Парето та ін.). Причому питання про те, яке з цих начал домінує, залишається відкритим. Гадаємо, у більшості людей жодне з них явно не переважає. Співвідношення творчого та інертного начал у людині частіш за все визначається ступенем впливу пригнічуючих її творчу ініціативу традицій, норм і правил у тому суспільстві, членом якого вона є. При випадкових послабленнях обмеження свободи індивідів соціальністю за рахунок творчої ініціативи розкутих

індивідів відбувається динамічний розвиток співтовариств, які його допустили. Тому норми і правила, що обмежують дію “соціальних законів”, розповсюджуються і закріплюються. Упродовж тривалого проміжку часу спонтанно складається цивілізація, в основі якої лежить “розширений порядок людської співпраці”, що є, на думку Ф.Хайека, найскладніше організованою з відомих структур [5, 218]. Основними правилами цього нового порядку є вимоги, які стосуються чесності, дотримання укладених договорів, поваги до приватної власності, заохочення ініціативи тощо, тобто правила цивілізаційного типу моралі, який протистоїть “соціальним законам”, обмежує їх дію.

Розглянемо детальніше, як складається доля свободи і – відповідно – феномена соціального відчуження в умовах традиційного суспільства і техногенної (“західної”) цивілізації. Зразу зауважимо, що в структурі соціального відчуження можна виділити два взаємопов’язаних аспекти: об’єктивну ситуацію відчуження і сприйняття, переживання цієї ситуації суб’єктами відчуження. Причому динаміка сприйняття відчуження не завжди адекватна динаміці об’єктивної ситуації відчуження. Об’єктивна ситуація соціального відчуження виникає ще в процесі антропосоціогенезу, адже, виходячи з тваринного стану, людина ставала рабом своїх соціальних сил, фундаментальних відносин соціальності, які обмежували свободу індивіда, що виникала разом із свідомістю. Що стосується сприйняття та усвідомлення ситуації відчуження, то цей аспект з’являється пізніше, із становленням і розвитком особистості.

У традиційному суспільстві незмінною (або майже незмінною) упродовж тисячоліть залишається наявність саме об’єктивної ситуації тотального соціального відчуження. Для цього типу соціуму характерним є чергування періодів “заворушень” та “порядку”. При цьому в періоди “порядку” високий ступінь соціального відчуження зумовлений зведенням до мінімуму свободи індивідів, а в періоди “заворушень” – зростанням стихійності сукупної соціальної діяльності (схоластичність функціонування і розвитку соціуму є однією з причин відчуження). Проте об’єктивна ситуація відчуження в ці

періоди сприймається неоднаково. В епоху “заворушень” люди гостро відчують своє рабське безсилля перед соціальною стихією. А в часи панування “порядку” тотальне соціальне відчуження сприймається членами традиційного суспільства як природний стан.

Техногенна цивілізація – це локальне підвищення рівня соціальної організації людей при мінімальному обмеженні ступеня їх свободи. Тому соціальне відчуження тут істотно послаблюється (незважаючи на те, що індустріальне суспільство породжує нові прояви цього феномену). Проте в умовах техногенної цивілізації розповсюджене вельми хворобливе сприйняття відчуження. Тут треба зазначити, що схожі суб’єктивні відчуття й переживання (почуття самотності, безсилля, безглуздості, розгубленості тощо) можуть відбивати як об’єктивну ситуацію поневолення людини результатами її діяльності (в тому числі обмеження її свободи соціальністю), так і об’єктивну ситуацію блокування цивілізаційними інститутами і нормами фундаментальних відносин соціальності, які сковують свободу індивіда. Але соціальне відчуження – це не просто поневолення людини соціальністю, а передовсім поневолення соціальністю людського в людині (тобто особистого, творчого начала). Окрім того, психологічний стан відчуженості, самотності може відбивати й розрив єдності людини з природою та соціумом. Вважається, що хворобливе переживання відчуження представниками західної цивілізації найпаче є соціально-психологічним вираженням такого розриву, а також пригнічення цивілізаційними нормами і правилами інертного (по суті – тваринного) начала в людині, ніж вираженням об’єктивної ситуації соціального відчуження.

Якими ж є перспективи свободи і відчуження? Із сказаного випливає, що вони безпосередньо пов’язані з перспективами техногенної цивілізації. Динамічний розвиток цього виду соціуму здійснюється за рахунок творчої ініціативи розкутих індивідів, адже визнання прав і свобод людини сприяє найбільш повному розкриттю унікального, творчого начала в кожній людині, стимулює активність особистості. Проте, як уже зазначалося,

зворотним боком досягнень західної цивілізації були породжені нето глобальні проблеми. Оцінюючи перспективи цивілізацій, А.Тойнбі свого часу зазначав, що всі примітивні суспільства, які дійшли до нас у статичному стані, колись перебували у русі; і всі суспільства, які стали цивілізаціями, рано чи пізно, тим чи іншим способом, прийдуть до статичного стану” [4, 94]. У А.Тойнбі йдеться саме про чергування статички й динаміки в житті соціуму, інакше кажучи, він розглядає вказані стани суспільства як рівноможливі. Проте аналіз співвідношення статички й динаміки в людській історії з позицій сучасного системного підходу призводить до інших висновків. “Традиційний” тип соціуму ентропійно є найбільш імовірним унаслідок його прагнення до стабільності, нівелювання й простоти. Він виражає рух більшості людства “за течією людської стихії, рух шляхом найменшого опору” [2, 65].

Техногенна цивілізація, навпаки, уособлює негентропійну тенденцію в людському суспільстві, адже вона блокує відношення, які сковують свободу індивіда, підвищує рівень соціальної організації людей, ступінь диференціації індивідів. Тому ця цивілізація уявляється феноменом суто локальним у просторі і часі. Під тягарем глобальних проблем, що накопичуються, людство рано чи пізно змушене вжити таких самозахисних заходів, які призведуть до припинення домінування дестабілізуючої динамічної тенденції і до занепаду західної цивілізації в чергову модифікацію традиційного суспільства, здатного забезпечити виживання в екстремальних умовах. Це повернення в статичний, стабільний стан може бути досягнуто тільки шляхом зниження ступеня свободи особи та поглиблення соціального відчуження в усіх сферах життя суспільства.

Стосовно долі суспільств радянського типу, які ще донедавна перебували у стані “заворушення”, хаосу (втім, деякі з них досі не вийшли з цього стану), то напрям їх подальшої трансформації визначався (і визначається) поєднанням цілої низки факторів, у тому числі й випадкових (як результат попадання цих суспільств у “точку біфуркації”). З цього стану такі суспільства могли (і можуть) повернутися до тоталітарного порядку (що є

модифікацією порядку, який тисячоліттями панував у традиційному суспільстві), і перейти до порядку цивілізаційного. Проте найбільш імовірним є повернення до “традиційного” порядку. Утім, деяким із посттоталітарних суспільств вдасться долучитися до техногенної західної цивілізації, однак, враховуючи локальність цього типу соціуму у часі, конче виникає запитанням: чи встигнуть “щасливчики”, які зможуть прилучитися до цієї цивілізації, скуштувати її “пишних пирогів”?

Якщо ж динамічна техногенна цивілізація поглине традиційне суспільство, чи вистачить у людства сил, щоб у перспективі знову спробувати вибратися з сволноційного глухого кута? На мій погляд, оскільки жодна з двох протилежних тенденцій (ні динамічна, ні статична), що взаємодіють у соціумі (та й у світі загалом), ніколи не може бути втраченою, остільки рано чи пізно динамічна тенденція в одному із суспільств знову на якийсь час зможе стати панівною.

Отже, провівши аналіз соціально-історичної динаміки, свободи особи, можна констатувати, що у традиційному суспільстві свобода особи максимально обмежується, чим забезпечується стабільність соціуму. Техногенна цивілізація сприяє локальному підвищенню рівня соціальної організації людей і мінімально обмежує ступінь їхньої свободи. Динамічний розвиток цієї цивілізації відбувається насамперед за рахунок творчої ініціативи незалежних індивідів. Проте традиційний тип соціуму ентропічно найбільш імовірний, а техногенна цивілізація, що уособлює негентропійну тенденцію в людському суспільстві, є феноменом суто локальним у просторі і часі.

Зрозуміло, поза межами статті залишилася низка аспектів проблеми свободи особи, що потребують дослідження. Необхідний і подальший, детальніший аналіз логіки історичної еволюції свободи та відчуження, дослідження перспектив свободи особи у контексті процесу глобалізації.

1. Зиновьев А.А. Зняющие высоты. – Кн.1. – М.: ПИК, 1990. – 316 с.

2. Зиновьев А.А. Почему мы рабы // Квинтэссенция: Философский альманах, 1991. – М.: Политгиздат, 1992. – С. 64 – 67.

3. Поляков Л.В. История без истории. Опыт предсказания прошлого // Тоталитаризм как исторический феномен. – М.: ВИНТИ, 1989. – С.369–392.
4. Тойнби А. Дж. Постигание истории: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.
5. Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма: Пер. с англ. М.: Новости, 1992. – 304 с.

Савенко Александр. Социально-историческая динамика свободы как возможности творчества. Статья посвящена проблеме свободы личности. Эта проблема в социальной философии уже на протяжении ряда веков непосредственно сопрягается с проблемой отчуждения, также являющейся предметом анализа в данной статье. Рассматриваются структура свободы как возможности творчества; взаимосвязь свободы и отчуждения. Особое внимание уделяется анализу социально-исторической динамики свободы и отчуждения с позиций цивилизационного подхода к исследованию реального исторического процесса.

Ключевые слова: свобода, отчуждение, динамика, личность, социум.

Olexandr Savenko. Social and historical dynamics of freedom as possibility of creative activity. The article is devoted to the problem of personal freedom. During the centuries this problem of the social philosophy is directly conjugated with the estrangement problem, which is also one of the analysing subjects of the article. The article examines the structure of freedom as a creative process and correlation between freedom and estrangement. The particular attention is paid to the social and historical dynamics analysis of freedom and estrangement based on the civilisation approach to the real historical process research.

Key words: freedom, estrangement, dynamic, person, socium.